

Denna artikel/betraktelse är en av flera, i en serie, som behandlar några vanligt förekommande begrepp. Dessa begrepp är utvalda då de ofta ingår som en "naturlig" del inom socialt, och liknande, arbete. De har ofta en tendens att bli "sanningar" som glöms att ifrågasätta. Risken är att de då inte underlättar det sociala arbetet och samarbetet.

Gunnar Törngren www.gunnar-utbildning gunnar.torngren@telia.com

Begreppen:

Ansvar och ansvarsbegreppet

*Den ene flyttkarlen till den andre:
"Vi måste hjälpas åt här. Om du tar det stora skåpet, så tar jag ansvaret."*

Det finns en hel mängd olika sammanhang i vilket begreppet Ansvar används, till exempel juridiskt ansvar som skiljer sig från moraliskt ansvar, vilket i sin tur skiljer sig från det ansvar som en pilot på ett passagerarplan har. Vi kan alltså, i vardagligt tal, avse en rad olika betydelser av detta begrepp, vilka snarare bestäms av sammanhanget än av själva begreppet. Kanske är ansvarsbegreppet ett av de allra mest abstrakta och svårdefinierade begrepp vi har i språket.

I vardagsspråket, tillika med socialarbetarens språkbruk i klientarbetet, är detta ord nästan lite magiskt till sin abstrakta karaktär. Ordet tycks ungefär avse en social överenskommelse vilket, implicit, har för avsikt att reglera vissa uppgifter som ska utföras, hur, när och av vem. Dessa uppgifter som ska utföras behöver dock inte betyda att det är den som har ansvaret som med automatik är den som ska utföra dessa, det kan mycket väl vara någon annan.

Denna ansvarsfördelning tycks ske på två olika sätt i mellanmänniskt samspel: Det ena är genom faktiska handlingar (och sker ofta utan inblandning av språket). Det kan handla om banala vardagshändelser som att någon i familjen alltid betalar familjens räkningar, lagar maten, sköter bilvården, uppfostrar barn och så vidare. I arbetsgrupper är principen densamma, tillika i de flesta mellanmänniska sammanhang. Här uppstår en lätt en vana och ömsesidiga förväntningar om att mönstret ska fortgå. Självklart kan mönstret brytas, men det fodrar en viss mängd av energi, kan lätt skapa en viss förvirring, tills mönstret för ansvarstagande har omorganiserats. Det kan förenklas och beskrivas som att den som oftast/alltid utför något därmed får/tar en roll av att vara ansvarig.

Den andra formen för ansvarsfördelning (eller egentligen "ansvarsförhandling") tycks vara språkligt grundad. Med det avses att denna ansvarsfördelning dels kan vara uttalad i resonemang som "Vem tar ansvar för att.....?" eller liknande formuleringar. Då är det ganska enkelt att reglera och definiera ansvarsfrågan (under förutsättning att detta inte ändras inofficiellt genom att en eller flera av de inblandade agerar på ett sätt som motsäger den språkliga överenskommelsen). Men oftare regleras ansvaret genom betydligt mer subtila språkliga nyanser, vilket kommer att studeras närmare nedan.

Men först lite om olika sätt att förhålla sig till ansvaret: Ibland kan det tydliggöra principerna för ansvarstagande om vi substantifierar begreppet, det vill säga förtingligar det och snarare betraktar det som en "sak" snarare än ett abstrakt begrepp. Att förtingliga på det sättet är vanligt i vardagsspråket, exempelvis i utsagan "Bollen ligger hos Kalle". Förenklat kan vi ha två huvudinriktningar/viljor i frågan. Vi kan vilja ha/ta på oss ansvar ("äppet", något gott vi

vill ha) eller bli av med det/skicka till någon annan ("potatisen" som är het och vi vill kasta över till någon annan). Denna reglering tycks alltså ske i första hand som språkligt fenomen men då ofta i språkliga bisatser med små, men effektiva, ord. Bland de mest frekventa ord för just detta är faktiskt orden "jag", "du" och "vi".

En liten enkel övning som lätt kan utföras på några minuter brukar klargöra de viktigaste principerna för hur språket reglerar ansvarsfrågorna: En grupp (vanligen 4—6 personer) får i uppgift att planera en gemensam kvällsaktivitet som inkluderar aktiviteter där man behöver planera, boka biljetter och liknande. Alla i gruppen har som uppgift att försöka få/ta på sig så mycket ansvar som möjligt. I del två av övningen är instruktionen densamma förutom att alla deltagare har som uppgift att försöka slippa alla former av ansvar. Efter bara några minuter brukar mönstren framstå mycket tydligt och hur de, språkligt, gjorts för att ta eller slippa ansvar.

Ibland uttrycks tanken om att "dela" på det vi kallar ansvar, men det är även att dela på något mycket luddigt. Vid en enkel granskning är det lätt att få bilden av att människor inte alls delar ansvar (som de påstår sig göra) utan snarare delar upp ansvaret i mindre bitar vilka sedan fördelas.

Ett sätt att hantera begreppet, i den mån vi inte nöjer oss med att ha det abstrakt, är att betrakta det som ett substantiv, en fysisk sak. Och kanske är det lättast att betrakta det som en boll (jämför uttrycket "nu ligger bollen hos Kalle"). Och på samma sätt som det kan vara svårt att dela på en boll, kan det vara svårt att dela på ansvar. Bollen, ansvaret, behöver inte finnas hos den ena parten konstant, det kan växla. Men det är ofta svårt att ha den/det lika mycket. Det tycks vanligen förhålla sig så att denna ansvarsboll har en tendens att "hamna" hos den ene eller andre. Och på samma sätt som med en boll kan man ju "ta på sig" ansvaret, eller betrakta det som en het potatis som man försöker kasta ifrån sig, till den andre parten – om sådan finns, eller till tredje part som kan vara mer eller mindre abstrakt, exempelvis samhället.

I ansvarsfördelning mellan två parter tycks detta vara en fråga som definieras i konkreta handlingar, men kanske ändå mer i hur språket används. Med hjälp av de ord vi använde i olika utsagor, påståenden och frågor i kommunikationen definierar de inblandade parterna gemensamt ansvarsfördelningen. Ofta sker detta genom "valet av "små" ordval (skillnaden mellan tex "vi" och "du"). Betraktas man, eller betraktar sig, som innehavare av en expertroll är det även lätt att även få/ta en stor del av ansvaret

När bör vi ta ansvar och när bör vi låta bli?

Det är lätt att falla in i ett binärt tänkande rörande ansvarsfrågan, att antingen ta/vilja ha ett stort ansvar, eller ge/slippa det. Men så enkelt är det vanligen inte. Inom många verksamheter, inte minst som socialtjänst, skola och terapi, kan det vara användbart att ta en fundering om var ansvarsplikterna bör placeras. För ambulanspersonal som kommer till en olycksplats där människor ligger medvetslösa är det ganska enkelt. Men för socialsekreteraren som träffar en klient och denne vill att det ska vara socialsekreteraren som ska ta ansvar för om klienten ska hålla sig nykter eller inte är det vanligen inte lika lätt. En användbar "kontrollfråga" för att förtydliga detta kan vara att man som exempelvis socialsekreterare funderar över en skala där 10 är att ta fullt ansvar och 0 är att inte ta något ansvar alls; Var på denna skala är det rimligt att socialsekreteraren placerar sig och var är det rimligt att klienten placerar sig.

Ens egen uppfattning i ansvarsfrågan kan ofta skilja sig från omgivningens (ett intressant experiment vore att fråga höga politiker, inklusive stadsministern, var på en skala, enligt ovan,

de skulle placera sig utifrån hur mycket ansvar de anser sig ha för landets utveckling. Och därefter fråga dessa om var de tror svenska folket skulle placera sig på samma skala). Ett annat exempel från vardagslivet som kan illustrera den svåra logiken i ansvarsfrågan; Flygpiloter har en mycket hög lönenivå vilket vanligen motiveras med att de har ett stort ansvar. På frågan som riktats till ett av de stora flygbolagen framkom det klart och tydligt att vi som flygpilagerare även har ett stort ansvar för flygningen även vi (komma i tid, göra allt rätt, bete oss på vissa sätt under flygningen etcetera). Men flygpilageraren får ingen kompensation för sitt ansvarstagande. Denne får betala lika mycket i alla fall.

Ansvarstagandets risker

Ofta, på arbetsplatser och liknande, betraktas det som en fördel – till och med som lönekriterier – att ta stort ansvar. Men det som kan vara värt att ha i bakhuvudet är att när någon tar ett stort ansvar så tar den samtidigt bort ansvaret från andra. Att ta ansvar innebär ofta alltså att ”ta monopol” på ansvaret, och därmed ta bort ansvaret från någon eller några andra. Analogt med detta bör alltså sammanhanget granskas innan någon kritiseras för att inte ta ansvar – den ansvarstagande rollen kan redan vara upptagen.

Det finns en del studier på att exempelvis vissa (inte alls alla) företag som skaffar sig en separat miljöavdelning, som har som ansvar att förbättra företagets arbete, faktiskt leder till att företagen i praktiken blir större miljöbovar än de var innan. Vanligen förklaras denna effekt av att man överlåtit detta ansvar till just den enheten så övriga kan ”göra lite som de vill”, alternativt att avsaknaden av riktlinjer tolkas som att det är godkänt att ”skräpa ned”.

Ansvarsförhandlingar

I terapisisituationer (socialt arbete, behandlingsarbete och liknande domäner) är denna ansvarsförhandling ofta mycket närvarande. Olika terapeutiska skolbildningar, olika terapeuter etcetera hanterar frågan på mycket olika sätt. Ett vanligt fenomen, som ibland ställer till en del förtret, kan vara att man upplever att klienten försöker ”lägga över” ansvaret på terapeuten. Det är fullt logiskt: Upplever man en maktlöshet eller en inkompetens att lösa den situation man hamnat i och träffar på en ”expert” som tycks ha de resurser man själv saknar så är det fullt rimligt att ha önskan om att denne ska ta över. Vanligen är dock inte experten så villig att ta över detta ansvar, vanligen utifrån att den formen av ansvarsövertagande inte är så lyckat. Värt att notera är att dessa frågeställningar vanligen inte diskuteras i klartext utan definieras av en underliggande förhandling och hur ansvarsfördelningen märks oftast i en känsla, konkreta handlingar eller via en mikroanalys av språket (alltså att bryta ner det sagda och analysera ord för ord).

(Kort sekvens ur autentiskt, audioinspelat, samtal. Ca 15 min in i samtalet)

1.Klient: Jag vet faktiskt inte hur jag ska göra...

2.Terapeut: Nej, det kan vara svårt att veta just nu... vad, öhh, skulle du vilja göra?

3.Klient: Att du tog över och hjälpte mig ur det här

4.Terapeut: Mmmhö, öhöö

5.Klient: Att jag faktiskt tar tag i hur hon gör och inte bara låter det passera när hon gör alla dom här sakerna... och att jag orkar stå emot vad än NN säger, han får väl bli sur då.

6.Terapeut: Aha, att du faktiskt tar tag i det. Hmm, som jag förstått det är det vad du faktiskt brukar göra?

Ovanstående exempel kan ses som ett ganska vardagligt prov på hur denna ansvarsfördelning kan hanteras. Klienten efterlyser (rad 3) en önskan om att terapeuten tar över. Terapeuten responderar (rad 4) ospecificerat med en form av mummelljud (att i det här läget ta en klar ställning kan vara svårt då terapeuten inte ville förmedla att vi inte vill hjälpa till ”det här får

du lösa själv” lika lite som att ta över ansvaret/själva jobbet). Terapeuten ”nappar” alltså inte på klientens inbjudan och klienten återgår då (rad 5) till att svara på den tidigare ställda frågan (rad 2). Terapeuten (rad 6) responderar till klientens utsaga (och refererar i slutet av meningen till vad klienten sagt tidigare under samtalet). Lite förenklat kan man alltså säga att klienten behåller ”ansvarsbollen” i samma utsträckning efter denna sekvens som innan.

(Inledande sekvens ur autentiskt, videoinspelat, samtal med Steve de Shazer)

TERAPEUT: Vad heter du?

KLIENT: Jag heter NN

TERAPEUT: Jag har förstått att du åkt en lång väg för att komma hit?

KLIENT: Jag vet inte hur långt vi rest, men jag kommer från XX

TERAPEUT: Det är i alla fall långt. Så tack för att du kommit, jag hoppas det ska vara till hjälp för dig på något sätt.

KLIENT: Nöjet är på min sida.

TERAPEUT: Det finns inga garantier för att det ska bli så. Jag garanterar att jag ska göra mitt bästa och jag förmodar att det kommer du också att göra. Sen får vi se vad som händer. Så, hur tillbringar du dina dagar?

Kommentar: I den avslutande meningen, om det granskas ur ett ansvarsperspektiv, ses tydligt hur terapeuten definierar en form av ansvarsfördelning, även om det är oklart hur de ska se ut.

(Senare i samma samtal som ovan)

TERAPEUT: Tror du att din bästa vän är övertygad om att du klarar det, att du klarar av att börja på universitetet?

KLIENT: Ja, det tror jag.

TERAPEUT: Ok. Så, vad behöver du göra för att få dig själv att jobba så mycket som krävs med matematiken. Vad behöver du göra?

KLIENT: Ta mig samman och verkligen jobba hårt, förstås.

TERAPEUT: Och hur ska du göra det?

KLIENT: Koncentrera mig på mina studier.

TERAPEUT: Ok. Och hur ska du få dig själv att göra det?

KLIENT: Att sluta med några av mina andra aktiviteter och lägga ner mer tid på studierna.

Kommentar: I denna sekvens använder de Shazer språket nästan som om en del av klienten har i uppgift att ta ansvar över en annan del av sig själv. Värt att notera är även att terapeuten inte går in och föreslår något eller har kommentarer att ”så måste du göra”. Ansvaret ligger tydligt hos klienten genom att denne har definierat såväl målformuleringar som vägen dit.

(Senare i samma samtal som ovan)

TERAPEUT: Så, det låter som om det krävs en hel del hårt arbete. Vad är det du behöver göra? Hur ska du få dig själv att göra detta?

KLIENT: Hårt arbete och beslutsamhet.

TERAPEUT: Men, hur ska du gå tillväga. Vilka knep måste du ta till?

KLIENT: Jag sätter mig i ett annat rum när jag pluggar och låter TV:n vara.

TERAPEUT: Du lever ensam?

KLIENT: Ja.

TERAPEUT: Så det finns ingen som kan störa dig?

KLIENT: Nej.

TERAPEUT: Ifall du nu inte vill bli störd? Ok. Om du nu gör så, tror du att du kan övertyga dig själv om att hålla dig från TV-rummet?

KLIENT: Jag hoppas det.

(Senare i samma samtal som ovan fast nu en liten del av slutinterventionen)

TERAPEUT:Det får mig att tänka på att när du faktiskt tar nästa steg uppåt på skalan och överraskar dig själv och din pappa så ska du ge dig själv en belöning för att du överraskat dig själv. Vad nu det kan vara, du kommer säkert på något.

Det låter också som om att du har någon sorts plan i ett kortare perspektiv. Nästa steg och nästa steg, du vet vad du ska göra. Så, lycka till och kämpa på.

KLIENT: Tack så jättemycket.

TERAPEUT Och så hoppas jag att jag på något sätt får höra att du verkligen överraskad dig själv.

J. KLIENT: Det hoppas jag också. Tack så mycket.

TERAPEUT Ha roligt.

KLIENT: Tack.

Kommentar: Det är nog ingen övertolkning att de Shazer tycks förmedla något i stil med :
”Jag bryr mig om hur du har det och hur det går för dig, men det är du som, utefter dina egna önskemål, har det fulla ansvaret och är den som gör det faktiska arbetet”.

Inom den lösningsfokuserade terapibildningen är denna hållning mycket typisk, att på ett vänligt, stödjande, respektfullt och ibland humoristiskt sätt låta klienten behålla det fulla ansvaret.

Gunnar Törngren 2009